

Реферат на тему: "Романтизм в Німеччині"

Тематично-літературні

Реферат на тему:

"Романтизм в Німеччині"

У Франції відбувалися події Великої революції, а потриархальні німці дивилися і осмислювали історичні події. В Ієнському університеті виникає гурток інтелектуалів, який вилучає з контексту улюблені поняття членів Конвенту ("свобода", "рівність", "царство розуму"). Вони починають видавати журнал "Атенеї" (з 1798), в якому публікують свої "фрагменти" брати Шлегелі, Вакенродер, Новаліс, Тік, Фіхте, Шеллінг. Вони розробляють жанр фрагменту, який сприймають як синтез науки і мистецтва, як форму, яка долає усе догматичне, застигле, кінцеве.

" Істинний поет не просто знає, він відає: він є всесвітом у малому відбитті ", — стверджував Новаліс. Так відкрилася тема, яка є програмною не тільки для німецького, а і для європейського романтизму — тема художника, протилежного оточуючому середовищу, яке осмислюється як ворог справжнього мистецтва.

Фрідріх фон Гарденберг , він же — позачасовий Новаліс ("той, хто обробляє цілину ") є не тільки поетом, а і теоретиком романтичного типу творчості. " Поет осягає природу краще, ніж це робить розум вченого ", — стверджував він. Характерний для німецьких романтиків принцип двоєсвіття і романтичної життєтворчості яскраво розкривається на прикладі творчої долі Новаліса. Він працював інженером на шахті, був людиною техніки, і це — його реальний, матеріальний світ. А от коли він починав творити літературу, він перетворювався на Новаліса, — і це його світ духовний. Поетичні збірки "Гимни до ночі" і "Духовні пісні" присвячені Юлії Кюн, нареченій Новаліса, яка померла молодою, не дочекавшись весілля. З точки зору раціонального розуму, вони не могли спілкуватися, але Новаліс не просто оспівує свою кохану, він розмовляє з нею на духовному рівні так, як це робив Данте, коли переходив в інший світ, щоб побачити Беатріче. Найзнаменитішим твором Новаліса є роман "Генріх фон Офтердінген" (публ. 1802). Після смерті поета Л.Тік знайшов лише дві частини — "Очікування" і "Звершення". Середньовічний рицар Генріх бачить сон про блакитну троянду і закохується у неї. Сон для романтиків є набагато більш реальним, ніж матеріальний світ, тому Генріх відправляється на пошуки квітки, якої не існує для звичайних бюргерів. Мандри у власній свідомості є одночасно мандрями у середньовіччі. Але нічого трагічного роман в собі не несе. Це радісний ентузіазм мрійника, який силою власної уяви може долати час і простір. У ХХв., автор феєрії "Синій птах", Моріс Метерлінк, буде називати Новаліса своїм вчителем, а блакитна троянда назавжди залишиться емблемою німецького романтизму.

Людвіг Тік , творець жанру літературної казки ("Бідний Екберт", 1797) після

смерті багатьох ієнців, які нехтували усім земним настільки, що не потурбувалися про систематизацію і видання власної спадщини, зібрав і видав твори Новаліса, Вакенродера, Шеллінга, братів Шлегелей, і це є серйозним внеском у світову культурну спадщину.

У 1806 — 1813 рр. Наполеон проводить серію воєнних походів, які він вважав визвольними. Армія Наполеону несла народам буржуазні свободи, але не враховувала національні почуття. В результаті, в Німеччині, під девізом " З Богом, за короля й батьківщину " почався патріотичний рух, який швидко переріс у націоналістичний. Усе французьке засуджувалось як частина розбещеної й розпутної культури. Вільнолюбству "негідних вольтер'янців" німці протиставлять свої старовинні цінності — патріархальність, чистоту нравів. Навіть Гете заперечував у цей час французьке вторгнення. Згідно із зосередженістю на суто німецькій культурі, зростає інтерес до німецького середньовіччя. Фрідріх Фуке створює повість "Ундина" (1811), в якій, абсолютно нехтуючи сьогоденням, розповідає про кохання між русалкою й лицарем. Пізніше за мотивами "Ундини" Фуке Гофман створить першу романтичну оперу "Ундина", а Гейне — знамениту баладу "Лорелея".

Драматург й новеліст Генріх фон Клейст є художником не просто трагічним. Клейст — художник катастрофічний. Трагічний розкол між лицарськими ілюзіями хлопця з аристократичної родини і суворою правдою дійсності призвів до подвійного самогубства (Клейст спочатку вбив свою наречену, а потім вистрелив у себе). Невипадково Гете казав: " Що до мене, то письменник цей... викликає завжди жах ". Важко уявити собі більш протилежних художників, ніж Гете й Клейст. Якщо для Гете античність завжди була осередком Прекрасного, то Клейст у драмі "Пентиселея" руйнує цей ідеал. Пентиселейя, жінка, закохана в Ахілла, не може пригорнути до себе його пристрасть і у пориві до помсти травить героя собаками. Тут руйнується все — віра у силу кохання, віра в героїзм. Клейст створив тільки один твір, який не лякає нас огидливим і одночасно гострим поглядом на життя. Це "Розбитий глечик", забавна комедія про забавний суд, на якому одні дурні виступають проти інших дурнів. Вторгнення французького війська у Німеччину викликало бурю обурення в душі Клейста . Окрім публіцистичного "Катехізису німців", Клейст створює драму "Битва Германа", в якій оспівує велич середньовічних германців і виправдовує руйнування ними Риму. Французи сприймалися тоді як нащадки давніх римлян, і тому драму сприймали як антифранцузьку. У ХХ ст. фашисти не обминули увагою цей гранично націоналістичний твір Клейста і використовують його на підтвердження власної ідеології. Але не вся творчість Клейста була зосередженою на національній тематиці. В новелах "Землетрус в Чілі" (1807), "Міхаель Кольхаас" (1810) Клейст виходить на загальнолюдський рівень осмислення вічного конфлікту між людиною і державою.

Наступне покоління романтиків з'являється у Гейдельберзі. Викладачі цього університету, А. фон Арнім і К.Брентано із 1805 до 1808 рр. публікують збірку "Чарівна сопілка хлопчика", яка викликає великий резонанс в країні. Світова спільнота, та й самі німці, вперше побачили й оцінили чарівність народних балад про доктора Фауста, про

щуролова з Гамельну та ін. Деякі із поезій, які надійшли до збірки, були авторськими, лише створеними за мотивами народних легенд, наприклад, баладу "Лоре Лей" (1802) створив Брентано, і все одне — Гейне міг з повним правом сказати, що в цих баладах "б'ється серце німецького народу". Іще більш широкий відгук отримали "Дитячі й сімейні казки" (1812 — 1822) братів Гримм. Як об'єднані Гримми провели величезну роботу зі збирання та публікації суто народних казок, намагаючись зберегти особливості мовлення, колорит народного оповідання.

Наполеонівські війни викликали глуху реакцію в Німеччині. Для збереження основ феодального устрою створюється Священний Союз Німецької нації на чолі із Прусією, суворий режим якого протримався із 1815 до 1830 рр. Опонентом Священного Союзу став Ернст Теодор Амадей Гофман . Як мислитель Гофман виступає спадкоємцем ієнської школи. Вимоги, які там було висунуто до ідеального художника — універсальність мистецтва, концепція романтичної іронії, синтез мистецтв — було в повній мірі реалізовано в творчості Гофмана. Але між ієнцями й Гофманом існувала суттєва різниця: перші були сповнені радісної упевненості в тому, що романтичне "я" поета має змогу піднятися над дійсністю, через іронію зняти протиріччя. Вони вірили в те, що фантазія є більш реальною, ніж реальність, і наявність здібності до фантазії сприймалася ними як можливість абсолютної свободи, як звільнення від влади матерії. Герой Гофмана також сприймає реальний світ в іронічному плані і намагається вирватися з його кайданів, але письменник іронізує а над цією мрією-утопією, і над своїм героєм-диваком, розуміючи безсилля романтичного "я" перед жорстокою силою реальності. Особливу увагу Гофман зосереджує на особистості художника. Практично вся його творчість — від музичних новел ("Кавалер Глюк", "Дон Жуан") до роману "Життєві переконання кота Мурра" — присвячена темі зіткнення між художником і вульгарним середовищем, яке його оточує. Перша книга Гофмана, "Фантазії в манері Калло. Листи з щоденника мандруючого ентузіаста" (1814 — 1815) стверджує: художник — не професія, художник — спосіб життя. Таким є Ансельм із новели "Золотий горщик. Казка з нових часів" (1814). Вже ця рання новела демонструє основні особливості творчості Гофмана: в ході зображення матеріального світу він майстерно передає колорит через естетичну деталь (дія новели проходить у Дрездені, місто легко впізнається), реально відображає тенденції, які існують в світі німецького бюргерства (мрії Вероніки є типовими мріями духовно обмеженої особистості жіночої статі). Одночасно "Золотий горщик", так само, як і "Крихітка Цахес, за прозванням Циннобер", приголомшує своєю чудернацькою фантастикою. Але чим неймовірнішою є пригода, тим стає більш очевидним — усе це є плодом нестримної вигадки письменника, все це є казкою. Роман "Еліксири Сатани" (1816) примикає до традиції "готичного роману" кінця XVIII ст. Про це свідчить авантюрний сюжет, заплутані відносини між персонажами, образ двійника, мотивіровки, які є пов'язаними з релігійними мотивами гріха і спокути. І в той же час Гофмана відокремлює від творів Уолпола, Радкліф та інших авторів "готичних романів" деяка суттєва грань: якими б цікавими не були численні пригоди Медарда, більш значимими і цікавими для автора

уявляються ті процеси, які відбуваються в душі героя, яку роздирають протилежні почуття. Гофман показує: людську душу не можна досягнути раціонально, і тому від людини можна чекати будь яких поворотів в поведінці: від злочину до самопожертви. Взагалі Медард є не стільки гріховним, скільки залежним від долі. Такий підхід лякав багатьох читачів Гофмана. Гегель, наприклад, визначив творчість Гофмана як "хворобу духу", Скотт заперечував "божевільні фантазії". Взагалі, письменник не стільки захоплював, скільки лякав сучасників. Але його внесок в процес розвитку художнього психологізму не можна заперечити. Іще Герцен виділяв в творчості Гофмана в першу чергу зображення "дивних психічних явищ". Гофман є співцем "нічної сторони душі", і в цьому він є сином свого часу. На початку XIX ст. з'являлося чимало книг, присвячених проблемі сновидінь, гіпнозу і т.д. Особливо популярними були книги Г.Г.Шуберта "Роздуми про нічну сторону природознавчих наук" (1808) і "Символіка сну" (1814). Гофман був особисто знайомим із Шубертом, приймав участь у сеансах гіпнозу в клініці знаменитого психіатра д-ра Маркуса (Бамберг). Якості людської свідомості Гофман осмислював з позицій ідеалізму. Героїня новели "Пісочна людина" (1816) Клара протистоїть вразливому Натаніелю, якого, починаючи з дитинства, переслідує таємничий Коппеліус. "Доти ти у нього віриш — він існує: його сила тримається у твоїй вірі", — стверджує Клара. Але вона не може врятувати Натаніеля від самогубства. Людство взагалі предстає в творчості Гофмана у песимістичному забарвленні. Наприклад у повісті "Майорат" боротьба за старшість і право успадкування породжує ворожнечу між членами родини, доводить до батьковбивства і братовбивства. Філософія і сатира, трагічне і забавне існують поряд у романі "Життєві переконання кота Мурра" (1819 — 1821), який вважають вершиною творчого шляху письменника. Чудернацька композиція книги уявляє собою біографію кота і історію придворного життя у карликовому німецькому князівстві, яких надано паралельно через цікавий прийом змішання дбайливо збережених мемуарів Мурра і макулатурних листів "якогось капельмейстера Крейслера", перемішаних і позабутих. Кіт використав закинуті на горище записки вже померлого музиканта і на зворотній стороні аркушів "створив" власний твір. Фрагментарність записок Іоганнеса Крейслера надає роману об'ємність, багатовимірність, тим паче, що у макулатурні листи вписується декілька сюжетних ліній. Образ Мурра у гротесковому плані відображає психологію німецького філістера і психологію матеріального світу взагалі. Крейслер — образ частково автобіографічний, він, також, як і автор є професійним музикантом і одночасно письменником, мандрує різними німецькими князівствами та ніде не знаходить притулку. Гофман, навіть передає деякі риси власного трагічного кохання (через історію стосунків між Крейслером та Юлією). Поряд із Іоганнесом автор поставив ще одну людину мистецтва. Це Абрагам Лісков, ілюзіоніст і піротехнік, органний майстер і професійний організатор придворних свят. І Крейслер, і Лісков мешкають поза кордонами людської моралі. Але аморальність їхня є різною. Крейслер — носій високого демонізму, його аморальність диктує конфлікт між обдарованою особистістю і філістерським оточенням. Лісков згоден на вбивство, але його аморальність є дрібною,

корисливою, і тому — брудною. Наприкінці дії він деградує як художник. Велика книга "Серапіонові брати" (1819 — 1820) уявляє собою збірку дуже різних за жанром новел, які є обрамленими новелою про чотирьох друзів-письменників. Вони по черзі читають свої твори і представляють чотири різних естетичних позиції. Але всіх їх об'єднує шанований ними образ відлюдника Серапіона і вимога: фантазія є реальнішою за дійсність. Гофман включив до збірки твори різних років: тут є новели на історичну тему ("Дож й догареса"), новели про музикантів і художників ("Фермата", "Артусова зала") і осяяна святом казка "Лузгунчик, або Мишачий король", яка навічно увійшла у коло дитячого читання, і яку вславив своєю музикою П.І. Чайковський. Особливої уваги заслуговує повість "Майстер Мартін-бочар та його учні" (1818) — романтична іділія, яка в естетизованому плані відображає життя середньовічних ремісників. У творах Гофмана, також, як і в творах багатьох інших романтиків, відображено зіткнення двох світів: матеріального і духовного. Два паралельних світи можуть перехрещуватися (як в "Золотому горщику"), можуть не помічати одне одного, але завжди існує трагічне, хоча й іронічно осмислене протиріччя між світом таланту і фантазії і світом бездуховності і обмеженості. Незрозумілий сучасниками, Гофман почав сприйматися на рівні пророку через декілька десятиріч після смерті. По, Бальзак, Достоевський, Блок, Кафка та багато інших художників вважали Гофмана своїм вчителем.

Німецький романтизм є взагалі надзвичайно багатим і значущим явищем. Йозеф фон Ейхендорф, Людвіг Уланд, Адельберт Шаміссо, Вільгельм Мюллер залишили глибокий слід у світовій літературі.

Цілою епохою у німецькій і світовій поезії уявляє собою творчість Генріха Гейне . До своєї "Книги пісень" (1827) поет включив поетичні цикли, які він публікував із 1821 р. — "Страждання юнака", "Ліричне інтермеццо", "Повернення на батьківщину", "Північне море" та ін. Ліричний герой "Книги пісень" є молодим чоловіком то іронічно насмішливим, то романтично захопленим, але які б почуття його не переймали, він завжди зберігає романтичне протиставлення між собою і "цивілізованим" суспільством вірнопідданих німецьких філістерів, яка складається з "гладких чоловіків" і "гладких дам" на "гладенькому паркеті", і до яких поет звертається у "Мандрах Гарцем" із такими словами: "Я хочу піднятися в гори, і там сміятися над вами". Якщо ранні німецькі романтики через романтичну теорію знаходили шлях до підняття над матеріальним світом, то Гейне, також, як і Гофман, віртуозно володіючи прийомом романтичної іронії, і не намагається врятуватися від реальності і її жорстоких законів. Гейне порівнював себе з Атлантом, який тримає на своїх плечах усі злигодні світу. Поза жартами і гумором його поезій відчувається жорстока туга за справжнім життям, жадання вирватися за кордони суспільства, яке душило його. Взагалі "Книгу пісень" присвячено невдалому коханню до кухарки Амалиї, дочки значного гамбургського банкіра, в домі якого вимушений був жити юний Гейне. Звідси й назва збірки, яку поет запозичив в Петрарки ("Канцоньєре" в перекладі означає "Книга пісень") і тим самим приєднався до багатовікової традиції оспівування недосяжної Мадонни. Правда, Мадонна Гейне нагадує ренесансні взірці доволі віддалено. Поет не заперечує — він

закохався у досить обмежену і звичайну дівчину, але інших не має. Існує наступна думка: Гейне опустив кохання з небес на натертий паркет гамбургської вітальні, і сам боляче вдарився об цей паркет. Звичайно, кухня Амалія не могла віддано покохати поета, який не мав хисту до комерційних справ. Та й не в дівчині справа. Як писав один із перших рецензентів збірки, відомий письменник Карл Іммерман, зміст ранніх поезій Гейне лише зовнішньо зводиться до любовного переживання: "Але тільки ми поглянемо на справу більш докладніше, ми з'ясуємо, що свідомість поета турбують набагато сильніші мотиви, ніж любовна невдача, і що бідна дівчина, якій він так сердито докоряє, терпить за гріхи інших". "Книга пісень" давно вже набула значення не тільки німецького, а й світового шедевр, вона підводить підсумок під розвитком німецького романтизму. Іншою визначною книгою молодого Гейне є збірка прози "Дорожні картини" (1826 — 1831). Гейне був природженим поетом, і коли звертався до прози, залишався поетом у прозі. Гнучкість і розкутість мовлення, ліризм, усі ці завоювання романтизму — від Вакенродера до Гофмана — органічно сприйняв Гейне. Найбільшою популярністю користувалися перша частина книги ("Мандри Гарцем") і друга новела другої частини ("Ідеї. Книга Ле Гран"). В "Мандрах Гарцем" ліричний герой піднімається (як в буквальному, так і в переносному сенсі) над мандруючими поряд із ним бюргерами, які вульгарно і в'юнко екстатують з приводу заходу і сходу сонця у горах, і при цьому ретельно дбають про всі умови туристичного контракту. Вони сприймають горну країну, яку оспівує поет, на рівні туристичного проспекту, і поет без жалю залишає їх далеко позаду. Центральною картиною фрагменту "Ідеї. Книга Ле Гран" є картина дитячих спогадів поета про перебування війська Наполеону у його рідному Дюссельдорфі у 1806 р. Образ "народного імператора" набуває романтичного ореолу. Хоча Бонапарт виступає скоріш фоном, ніж головним героєм твору. Його проїзд головною алеєю палацового парку показано у піднесено-романтичному ключі ("дерева у тремтінні схилялися до нього... а зверху, у синьому небі, з'явилася золота зірка"). Картина появи Наполеону у Дюссельдорфі нагадує євангельську картину народження Христа (благоговіння природи, небесна зірка), і, безумовно, висловлює демократичні настрої молодого поета. Але головним героєм фрагменту є все ж таки не Бонапарт, а простий барабанщик Ле Гран, з яким подружився малий поет, і який вчив хлопця французькій. Першими словами, яким навчив ліричного героя Ле Гран були — "свобода", "рівність", "братерство", і це залишилось в душі Гейне на усе подальше життя. Поета навіть не лякали криваві злочини революції, він виправдовував їх і з задоволенням вчився виконувати на барабані "Червоний марш гільотини". У 30-х рр. починається новий етап творчості Гейне. У травні 1831 р. він емігрує до Франції, і до кінця життя мешкає в Парижі, де стає духовним посередником між німецьким і французьким суспільством, публікує низку публіцистичних праць ("До історії релігії і філософії в Німеччині", "Романтична школа" та ін.). Гейне був людиною абсолютної свободи, і тому, навіть його вчителі, старші німецькі романтики, не викликали в нього тремтіння. Німецьку класичну філософію він вважав не тільки досягненням духу, а й могутньою руйнівною силою, докоряв Жермені де Сталь, яка у своєму трактаті "Про

Німеччину" створила іділичну картину патріархальної і "святої" країни. Книга де Сталь обурювала Гейне усе життя, і пізніше, у "Визнаннях" (1854) він писав: "вона усюди бачить спіритуалізм, вона вихваляє нашу чесність, нашу добродійність, наш духовний розвиток, вона не бачить наших в'язниць, наших публічних домів, наших казарм...". Німецька романтична школа відштовхувала Гейне своєю ідеалізацією середньовіччя, пропагандою католицизму. Хоча оцінкам Гейне, безумовно не варто довіряти як абсолюту. Його ставлення до окремих представників німецького романтизму здається занадто полемічним, у захваті заперечення й революційного руйнування поет явно грішив перебільшенням. В Парижі Гейне створює чудову новелу "Флорентійські ночі" (1836). Романтичне сприйняття Італії (Гейне взагалі тяжів до романського світу) чарує витонченою іронією і ліризмом. Поема "Атта Троль" (1843) з'явилась в момент демократичного під'єму у Німеччині, який почався у 1840 р. В поемі про життя дресированих тварин Гейне висміює рабство, але підкреслює — сам він не збирається, на відміну від багатьох інших німецьких поетів того часу, зближуватися ані з однією із партій, він віддає перевагу вільній пісні романтизму. Про бажання залишитися поетом Гейне говорив і в публіцистичній праці "Генріх Гейне і Людвіг Берне" (1840). Марксистська "Рейнська газета", хоча й опублікувала декілька розділів "Атта Тролля", в цілому відгукнулася на позицію Гейне образливо, звинувачуючи його у романтичному суб'єктивізмі. У 1843 р. Гейне після багаторічного розлучення з рідною землею навідується до Німеччини. В результаті з'являється поема "Німеччина. Зимово казка" (1844) "Зимово казка" Гейне є, безумовно, сатиричною пародією на прекраснодушні різдвяні твори, які у великій кількості з'являлись в канун свята. Різдвяна казка Гейне примушує читача не милуватися сусальною добротою під ялинкою, а із жахом дивитися на німецьку дійсність, яку поет порівнює із "дантовим адом". Гейне непримиримо й саркастично ставиться до всіх добродійних німецьких "казок" про нового Барбароссу, взагалі до милування тими сторонами свідомості німецького народу, які провокують сліпе підкорення владі. Гейне знущується, навіть, над ідеєю побудування Кельнського собору і над народними релігійними піснями, якими так милувалися романтики старшого покоління. Ліричного героя супроводжує ліктор із сокирою, який втілює критичну думку й революційне мислення (!). Зустріч ліричного героя із маленькою дівчинкою-жебраккою на самому в'їзді до Німеччини є символічною. Худенька жебрачка, яка втілює сучасну поету Німеччину співає пісню про загробне воздаяння. Поет пропонує "нову пісню, кращу пісню" про необхідність побудування тут, на землі, не соборів, а гідних для життя простих людей умов, побудування суспільства, в якому "старанні німецькі руки" не будуть працювати на "ледаче пузо". Але у революційний під'їм Німеччини Гейне не вірить і іронізіє над власною мрією. У 1844 р. Гейне познайомився з Марксом, але дружба продовжувалась недовго. У 1848 р., під час революційних заколотів в Німеччині, владні структури опублікували матеріали, надані французьким урядом, про таємні грошові зв'язки між Гейне і французьким прем'єр-міністром Гізо. Поет не зміг заперечити силу документів, і діячі " Рейнської газети " розірвали стосунки із ним. Вільнолюбство Гейне не носило

чіткого суспільного позначення, воно було, скоріше, антисоціальним. Поета дратував світ німецького бюргерства, який "проковтне" будь якого поета й революціонера. Про це Гейне говорить у поезії "Політичному поету": "Раб про свободу заспіває під вечір у пиварні...". На революційні події у Силезії Гейне відгукнувся поезією "Силезькі ткалі". Робітники у цьому творі представлені як нерозумна грозова маса. Повтор рефрену "ми ткем" нагадує прокляття і одночасно погрозу майбутньої помсти. Після придушення революційних виступів 1848 р. Гейне зло посміявся над німецьким Міхелем, який у березні покричав, а потім прокинувся в оточенні 34 госуларів. Остання поетична збірка Гейне, "Романсеро" (1851) вражає різноманітністю творів. Вона поєднує в собі парадоксальний збіг "вільних пісень", гострих сатиричних балад і абсолютно ліричних творів. Гейне пішов із життя таким, яким і жив — вільним художником, який не підкорився жодній з існуючих тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Берковський Н.Я. Романтизм у Німеччині. — М., 1974. — С.463-537.
 2. Історія німецької літератури / За ред. Меньшикова А.С. — М., 1988.
 3. Из новой литературы о Гофмане. (Рош Р.) // Новый мир. 1929. N11. — С.221-226
 4. Літературна енциклопедія. — К., 1989.
 5. Літературна теорія німецького романтизму. — М., 1934.
 6. Кокорин О. О художественном мастерстве Э.Т.А. Гофмана: Роман "Записки кота Мурра" // Из истории западноевропейской литературы XVII-XX вв. — М., 1957.
 7. Тертерян И.А. Романтизм // Історія всесвітньої літератури. — Т.6. — М.: Наука, 1989. — С.15-27.
 8. Тураєв С.В. Німецька література // Історія всесвітньої літератури в 9-ти тт. — Т.6. — М.: Наука, 1989. — С.51-55.
 9. Художній світ Е.Т.А.Гофмана. — М.: Наука, 1982. — 292 с.
 10. Українська та зарубіжна культура / За ред. Козири І.М. — К., 2000.
- ??